

Het nieuwe Rome van marmer

Een analyse naar de veranderingen in beweging binnen het getransformeerde
Rome van Augustus

Bachelorscriptie Geschiedenis
Radboud Universiteit 2016-2017

Demi de Laat
D.delaat@student.ru.nl
S4472691

Begeleider: L.M.G.F.E. Claes
Inleverdatum tweede gelegenheid: 15 augustus 2017

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Historiografie	4
De belevenis van beweging	9
Verkeersregels	11
Het Theater van Marcellus	12
Het Forum van Augustus	17
De Ara Pacis en het Horologium van Augustus	23
Conclusie	27
 Bibliografie	 30
Bijlagen	
Figuur 1: David Harvey's matrix voor de betekenis van ruimte	34
Figuur 2: Overzicht van Rome in het jaar 27 v.Chr.	35
Figuur 3: Overzicht van Rome in het jaar 14 n.Chr.	36
Figuur 4: Smalle doorgang ten noorden van het Theater van Marcellus	37

Aware that the city was architecturally unworthy of its position as capital of the empire, besides being vulnerable to fire and river floods, Augustus so improved its appearance that he could justifiably boast, 'I found Rome built of bricks; I leave it clothed in marble'.¹

Een stad van marmer. Dat is het antieke Rome dat Augustus volgens Suetonius achterlaat. Dit stuk tekst is afkomstig uit een reeks van twaalfdelige biografieën over de levens van Julius Caesar en de daaropvolgende keizers van het Romeinse Rijk tot keizer Hadrianus. De reeks biografieën zijn geschreven door Suetonius tijdens de regeerperiode van keizer Hadrianus en zijn meer dan honderd jaar na de dood van Augustus geschreven. Suetonius werd circa vijf decennia na de heerschappij van Augustus geboren en kon dus niet persoonlijk de transformatie van het antieke Rome onder de heerschappij van Augustus bijgewoond hebben. Toch schrijft Suetonius dat Augustus het antieke Rome aanzienlijk verbeterd had en de stad een ware transformatie had ondergaan.

Het antieke Rome in het midden van de eerste eeuw v.Chr., voor de heerschappij van Augustus, was een chaotisch en onaantrekkelijk aanzicht. Regelmatig werd de stad geteisterd door branden en overstromingen van de Tiber, waardoor grote delen van de stad vaak werden beschadigd. Gebouwen stonden op instorten, politieke rivaliteiten werden op straat uitgevochten en dieven hadden vrij spel. Het antieke Rome was afhankelijk van private inspanningen en civiele procedures voor de onderhoud en bescherming van de stedelijke omgeving.² De afhankelijkheid van private inspanningen en civiele procedures vormde een probleem, aangezien welvarende Romeinen hun vermogen liever ergens anders uitgaven dan aan het onderhoud van gebouwen en wegen.³ Hierdoor werd de stad slecht onderhouden, waardoor de stad gedeeltelijk in verval was geraakt.

Rond de jaren '30 van de eerste eeuw v.Chr. kwam het Romeinse Rijk geleidelijk onder de heerschappij van één sterk individu: Augustus. Augustus zou later bekend staan als de eerste keizer van het Romeinse Rijk en hij wordt tegenwoordig als cruciaal gezien voor de transitie van de Romeinse Republiek naar het Romeinse Keizerrijk. Bij deze transitie moest het antieke Rome veranderen in een waardige hoofdstad van het Romeinse Keizerrijk. Augustus had geen jarenplan opgesteld voor de verbeteringen in Rome maar had een pragmatische aanpak: hij

¹ Suetonius, *The Twelve Caesars*, vertl. Robert Graves (Londen, 2007), 59.

² D. Favro, "'Pater Urbis'": Augustus as City Father of Rome', *Journal of the Society of Architectural Historians* 51:1 (1992), 61-84, alhier 61.

³ Cassius Dio, *Roman History*, 9 dln, vertl. Earnest Cary, Loeb Classical Library 66 en 83 (Cambridge, 1914-1927), VI: 251.

adreseerde specifieke bouwprojecten als reactie op verschillende crisissen.⁴ Augustus bouwde tientallen nieuwe gebouwen, restaureerde bestaande gebouwen en wegen, stimuleerde het onderhoud van gebouwen, maakten de straten veilig van de vele dieven en nam maatregelen voor de preventie van branduitbraak. Bij de dood van Augustus in 14 n.Chr. was heel het antieke Rome doordrongen van zijn aanwezigheid, waardoor de stad verbonden werd met een enkel persoon.⁵ Het antieke Rome was de stad van Augustus.

De verbouwingen in het antieke Rome door Augustus hebben veranderingen teweeggebracht voor de inwoners en de bezoekers van het antieke Rome. De directe omgeving veranderde door de toevoeging van nieuwe gebouwen. Zoals Suetonius het omschrijft zouden er veel grote gebouwen van marmer de straten van het antieke Rome vullen. Daarnaast zouden de administratieve veranderingen van Augustus de stad veiliger maken voor brand –en overstromingsgevaar. Er wordt niet gesproken over nieuwe verkeersregels of veranderingen van bestaande verkeersregels. Dit wekt de indruk dat de beweging binnen het antieke Rome onveranderd bleef. Maar de verbouwingen van Augustus hebben ook minder direct zichtbare veranderingen teweeggebracht in het antieke Rome. Wellicht werden bestaande bewegingspatronen aangetast door de verbouwingen van Augustus.

Historiografie

Het wetenschappelijk onderzoek naar de beweging van personen en voertuigen binnen een afgebakende ruimte, zoals steden, is een onderzoeksgebied dat ontstond in de jaren '70. Neomarxistische socioloog en filosoof Henri Lefebvre bracht in 1974 zijn werk *La production de l'espace* uit. De opkomst en de ontwikkeling van het onderzoek naar beweging hing sterk samen met de Spatial Turn. De Spatial Turn is een paradigmaverschuiving die ontstond aan het einde van de jaren '80, die zich richtte op de bestudering van plaats en ruimte binnen de sociale –en geesteswetenschappen. Aan het begin van de Spatial Turn ligt het bovengenoemde werk van Lefebvre ten grondslag, waarin in 1991 de Engelse vertaling verscheen en de invloed van het werk toenam. Lefebvre behandelt in *La production de l'espace* de 'Spatial Triad'. De 'Spatial Triad' is een driedeling van verschillende ruimtes bestaande uit: 'spatial practise', 'representations of space' en 'representational spaces'.⁶

⁴ Favro, "'Pater Urbis'", 62.

⁵ D. Favro, *The Urban Image of Augustan Rome* (Cambridge, 1996), 19.

⁶ H. Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford, 1991), 38-39. In de 'Spatial Triad' van Lefebvre vormt de 'spatial practise' de gegeven dagelijkse neutrale ruimte binnen de maatschappij. De 'representations of space' is de conceptuele ruimte die wordt bedacht door planners en wetenschappers. En de 'representational spaces' is de ruimte die door bewoners en gebruikers beleefd wordt.

Vanuit het werk van Lefebvre en de invloed van de Spatial Turn gingen ook andere wetenschappers plaats en ruimte op een nieuwe wijze onderzoeken. Postmodern politiekgeograaf Edward Soja voegt het concept 'Thirdspace' aan de 'Spatial Triad' van Lefebvre toe.⁷ En David Harvey, sociaalgeograaf, zette de 'Spatial Triad' van Lefebvre tegenover de drie begrippen van ruimte: 'absolute space', 'relative space' en 'relational space'.⁸ De matrix die hieruit ontstaat, geeft de raakvlakken tussen de 'Spatial Triad' en de begrippen van Harvey aan en oppert verschillende verhoudingen voor het begrijpen van ruimte en tijdruimte.⁹

Andere theorieën die ontstonden uit de paradigmaverschuiving van de Spatial Turn richtte zich op de beweging binnen steden zelf. Lefebvre bracht ook op dit gebied een bijdrage met zijn werk over ritmeanalyse. Ritme bevindt zich, volgens Lefebvre, in het stedelijke leven en de beweging door ruimte. De beweging binnen steden staat centraal voor het stedelijke en maatschappelijke leven.¹⁰ Bill Hillier, professor architectonische en urbane morfologie, ontwikkelde vervolgens een bewegingstheorie over natuurlijke beweging. Natuurlijke beweging stelt dat dat beweging in steden, binnen het bouwplan van de stad, overal mogelijk is. Afsnijdingen op wegen en paden worden gecreëerd, omdat het netwerk van de stad het toelaat.¹¹ Natuurlijke beweging is de meest doordringende en consistente vorm van beweging.¹² De beweging is zelfs zo consistent dat natuurlijke beweging de drijfveer vormt voor het ontstaan en de ontwikkeling van het bouwplan en het netwerk van steden.

Naast natuurlijke beweging bestaat er, aldus Hillier, ook economische beweging. Economische beweging beschrijft de relatie tussen beweging binnen de stad en stedelijke ontwikkeling. De samenstelling van stedelijke ruimtes genereert beweging, wat leidt tot bewegingszoekende soorten landgebruik die zich ontwikkelen in ruimten die rijk zijn aan beweging en verkeer. Dit heeft weer een vermenigvuldigend effect op beweging, waardoor er meer mensen worden aangetrokken. Beweging en ander verkeer helpen dus met het scheppen van bepaalde functies aan ruimtes.¹³

⁷ E. Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real and imagined places* (Oxford, 1996).

⁸ D. Harvey, 'Space as a Keyword', in: N. Castree en D. Gregory (red.), *David Harvey: A Critical Reader* (Oxford, 2006), 270-293, alhier 281.

⁹ Zie figuur 1: David Harvey's matrix voor de betekenis van ruimte.

¹⁰ H. Lefebvre, *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life* (Londen, 2004), viii.

¹¹ D.J. Newsome, 'Introduction: Making Movement Meaningful', in: R. Laurence en D.J. Newsome (red.), *Rome, Ostia, Pompeii. Movement and Space* (Oxford, 2011), 1-54, alhier 6.

¹² B. Hillier et al., 'Natural Movement: or, Configuration and Attraction in Urban Pedestrian Movement', *Environment and Planning B: Planning and Design* 20 (1993), 29-66, alhier 32.

¹³ B. Hillier, *Space is the Machine: A Configurational Theory of Architecture* (Cambridge, 1996), 113-114; Newsome, 'Introduction'. 29-30.

De theorieën die voortkomen uit het onderzoek naar ruimtes en de beweging daarbinnen zijn vooral gericht op (vroeg)moderne steden en samenlevingen. Maar door de nieuwe theorieën en onderzoeken van de Spatial Turn, ontstond er tevens onderzoek naar beweging en ruimtes binnen een Romeinse stad. Voor dit soort onderzoek met betrekking tot de Romeinse stad lag een andere parallelle ontwikkeling ten grondslag. Tegelijkertijd met het begin Spatial Turn in de jaren '80 verschoof de focus op de architectuur van de Romeinse stad naar de focus op het begrijpen van activiteiten binnen de Romeinse stad.¹⁴ Een van de eerste kernpublicaties, waarin de verschuiving merkbaar is, is de publicatie van William MacDonald uit 1986. In zijn werk *The Architecture of the Roman Empire* focust MacDonald zich op straten en open ruimtes als locaties voor sociale interactie. Centraal stelt MacDonald 'stedelijke bewapening', wat bestond uit een duidelijke afgebakende kern van wegen en pleinen. Deze afbakening verschaftte een ononderbroken doorgang door de stad en naar publieke gebouwen.¹⁵ Het doel van MacDonald in *The Architecture of the Roman Empire* was niet het onderzoek naar beweging binnen een stad, maar het onderzoek naar de unieke Romeinse architectuur. Desondanks zette MacDonald de eerste stappen naar verdere onderzoeken naar de beweging van personenverkeer binnen de Romeinse stad.

Vanuit het onderzoek van MacDonald ging de studie naar de beweging en inwoners van de Romeinse stad verder. In eerste instantie was dit onderzoek vooral gericht op Pompeï. De keuze voor de stad Pompeï is uiteraard niet verrassend, aangezien Pompeï, naast Herculaneum, de best bewaarde Romeinse stad vormt uit het jaar 79 n.Chr. Pompeï vormt hierdoor een zeer waardevolle en nagenoeg onaangetaste bron voor archeologisch onderzoek naar de Romeinse stad. Vanaf de jaren '90 vormen Ray Laurence en Paul Zanker een van de eerste en meest invloedrijke wetenschappers, die Pompeï onderzochten vanuit de ruimtelijke inrichting van Pompeï zelf. Hierbij onderzochten zij ook de beweging van personen en voertuigen binnen Pompeï.¹⁶ Veel ander wetenschappelijk onderzoek naar Pompeï richtte zich voornamelijk op de organisatie, ontwikkeling en het gebruik van het wegennetwerk van Pompeï.¹⁷

De studie naar beweging binnen het antieke Rome kwam later op gang en werd beïnvloed door de onderzoeken van beweging in Pompeï. Het onderzoek naar het antieke Rome is gecompliceerder dan het onderzoek naar Pompeï. Rome is sinds haar stichting continue

¹⁴ R. Laurence, 'Preface', in: R. Laurence en D.J. Newsome (red.), *Rome, Ostia, Pompeii. Movement and Space* (Oxford, 2011), VII-VIII, alhier VII.

¹⁵ W.L. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire II: An Urban Appraisal* (New Haven, 1986), 5-31.

¹⁶ P. Zanker, *Pompeii: Public and Private Life* (Cambridge, 1998); R. Laurence, *Roman Pompeii: Space and Society* (Londen, 1994).

¹⁷ I. Östenberg et al., 'Introduction', in: I. Östenberg, S. Malmberg en J. Bjørnebye (red.), *The Moving City. Processions, Passages and Promenades in Ancient Rome* (Londen, 2015), 1-9, alhier 2.

verbouwd, verwoest of hernieuwd. Veel archeologisch bewijs is hierdoor verloren gegaan of onbereikbaar door de huidige structuur van modern Rome. Het onderzoek naar beweging binnen het antieke Rome moet worden gecombineerd met contemporaine literaire teksten over de conceptie van beweging binnen het antieke Rome.¹⁸

Het onderzoek naar beweging in de Romeinse steden heeft zich vanuit Pompeï naar andere Romeinse steden, zoals Ostia uitgebreid. Deze antieke havenstad heeft recentelijk meer aandacht gekregen door de groeiende mogelijkheden van archeologische vondsten naar het onderzoek van urbane beweging.¹⁹ Door de groeiende recentelijke interesse naar de studie in beweging zijn er in de afgelopen zeven jaar twee grote bundels uitgegeven over het bovengenoemde onderzoeksgebied. Zo verscheen in 2011 de bundel *Rome, Ostia, Pompeii. Movement and Space*. Door middel van het interdisciplinaire karakter van de bundel proberen de auteurs betekenis te geven aan het concept beweging. Daarbij vroegen wetenschappers zich af hoe beweging plaatsvond en hoe de beweging reageerde op samenstellingen van stedelijke en sociale ontwikkeling en deze ook creëerde. De bundel hoopt een nieuw paradigma te creëren binnen het onderzoek van steden uit de oudheid, waarin beweging betekenisvol en zinvol is.²⁰ De andere bundel, *The Moving City: Processions, Passages and Promenades in Ancient Rome*, verscheen in 2015. *The Moving City* richt zich op beweging als interactie tussen personen en monumenten. Beweging geeft het stedelijke karakter vorm door gebieden en monumenten te verbinden. Daartegenover staat de stad die beweging vormt door de topografische –en gebouwde omgeving.²¹

De periode waarin grote urbane veranderingen plaats vonden in het antieke Rome, was aan het begin van de keizertijd tijdens de regeerperiode van keizer Augustus. De vele bouwprojecten die in deze periode plaatsvonden zijn door meerdere onderzoekers onderzocht. Bij het onderzoek uit 1996 van Purcell naar de vele bouwprojecten van keizer Augustus wordt naar de gebouwen zelf gekeken: van welk materiaal ze gebouwd werden en wat de functie van de gebouwen zelf was.²² Diano Favro, een gevestigd auteur in het onderzoek naar het Rome van Augustus, behandelt in haar artikel *Pater urbis: Augustus as City Father of Rome* de administratieve veranderingen van Augustus in Rome. Door deze administratieve

¹⁸ R. Laurence, 'Towards a History of Mobility in Ancient Rome (300 BCE to 100 CE)', in: I. Östenberg, S. Malmberg en J. Bjørnebye (red.), *The Moving City. Processions, Passages and Promenades in Ancient Rome* (Londen, 2015), 175- 186, alhier 176-177.

¹⁹ Östenberg, 'Introduction', 2.

²⁰ Laurence, 'Preface', VII-VIII.

²¹ Östenberg, 'Introduction', 1.

²² N. Purcell, 'Rome and its development under Augustus and his successors', in: A.K. Bowman, E. Champlin en A.W. Lintott (red.), *The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69* (Cambridge, 1996), 782-811.

veranderingen kunnen de gebouwen en gevaaren in het antieke Rome beter onderhouden worden.²³ Een ander werk van Favro, *The Urban Image of Augustan Rome*, onderzoekt het antieke Rome tijdens de overgang naar keizerlijke stad. Favro onderzoekt het idee en de ervaring van het Rome van Augustus, waar wordt gekeken naar de motieven voor stedelijke veranderingen, implementatiemethodes en sociologische-politieke context van het nieuwe Rome van Augustus.²⁴

Tevens zijn er onder samenwerking van verschillende wetenschappers digitale projecten ontwikkeld van het antieke Rome tijdens de regeerperiode van Augustus. Een team van onderzoekers van de University of California probeert, onder leiding van Favro, het hele antieke Rome van Augustus te reconstrueren. Dit project, *The Augustan Rome Project*, maakt gebruik van versimpelde modellen om de individuele gebouwen in 3D te reconstrueren. Het project reconstrueert vier verschillende tijdstipmomenten in de geschiedenis van Rome: 44 v.Chr., 27 v.Chr., 12 v.Chr. 14 n.Chr. Gebouwen in de kleur roze zijn gebouwen van marmer, bruine gebouwen zijn gebouwen van steen en gele gebouwen zijn nog onder constructie. De vele grijze kleine gebouwen zijn willekeurig gegenereerd. *The Augustan Rome Project* toont materiaal differentie van de verschillende bouwwerken en de chronologische ontwikkelingen van de stad. Tevens toont het project zo precies mogelijk de afmetingen, locatie en oriëntatie van de verschillende gebouwen.²⁵

Het tweede digitaal project is ontwikkeld door een team van onderzoekers onder leiding van David Gilman Romano. Dit project, *Digital Augustan Rome*, reconstrueert in 2D het antieke Rome dat Augustus in 14 n.Chr. achterliet. De map toont de grootte, locatie en oriëntatie van de verschillende gebouwen en toont de hypothetische ligging van de wegen en watersystemen binnen het antieke Rome. Daarnaast heeft het onderzoeksteam van Romano geprobeerd de topografie van het antieke Rome tijdens de heerschappij van Augustus te reconstrueren.²⁶

De werken over het Rome van Augustus en de vele bouwprojecten die ermee verbonden zijn, behandelen vooral enkele bouwprojecten van Augustus zelf. Of er wordt ingegaan op de administratieve veranderingen, die door de bouwplannen van Augustus beter uitgevoerd konden worden. Maar hoe zit het met de invloed van de nieuwe gebouwen van Augustus op de ruimtelijke organisatie van het antieke Rome? Moesten de inwoners van het antieke Rome

²³ Favro, ‘‘Pater Urbis’’, 61-84.

²⁴ Favro, *The Urban Image*.

²⁵ Diane Favro et al, ‘Augustan Rome’, *Brick into Marble: The Augustan Rome Project* <<http://etc.ucla.edu/projects/augustan-rome/>> [geraadpleegd op 12-08-2017].

²⁶ David Gilman Romano et al, ‘Digital Augustan Rome’, *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 12-08-2017].

gedwongen van richting veranderingen en hun wandelroutes aanpassen door de verbouwingen van Augustus? De mogelijke gevolgen voor de beweging van het personenvervoer in het antieke Rome door de bouwprojecten van Augustus zijn nog niet onderzocht. Dit onderzoek zal zich daarom richten op de volgende vraag: ‘Wat is de invloed geweest van de verbouwingen in het antieke Rome door keizer Augustus tussen 27 v.Chr. en 14 n.Chr. op het personenverkeer en de inwoners van het antieke Rome?’ Hierbij richt de onderzoeksvraag zich op drie casestudies: het Theater van Marcellus, Het Forum van Augustus en de Ara Pacis met het Horologium van Augustus.

De onderzoeksvraag zal beantwoord worden aan de hand van een verzameling van archeologische interpretaties door verschillende onderzoekers, antieke bronnen en secundaire literatuur. Tevens zal dit onderzoek gebruik maken van de twee digitale projecten, die het antieke Rome van Augustus hebben gereconstrueerd. Voor de tijdsperiode 27 v.Chr. tot 14 n.Chr. is gekozen, omdat het de regeerperiode beslaat van *Imperator Caesar Divi Filius Augustus*, oftewel keizer Augustus. In deze tijdsperiode kreeg Augustus steeds meer autoriteit over de bouwpolitiek van het antieke Rome en verkreeg hij uiteindelijk de volledige controle over de bouwprojecten in het antieke Rome. Wel degelijk vond er actieve participatie plaats van de consuls, senaat en andere invloedrijke Romeinen, maar het was Augustus die uiteindelijk bepaalde wat er gebeurde.

De belevenis van beweging

De ruimte waarin bewoners en bezoekers het antieke Rome beleven wordt door Lefebvre de ‘representational spaces’ genoemd. De ‘representational spaces’ wordt vervolgens door Harvey afgezet tegenover ‘absolute space’, ‘relative space’ en ‘relational space’. In de matrix van beweging toont Harvey dat de belevenis van ruimte voornamelijk gebaseerd is op gevoelens, zoals ‘feelings of contentment at home’, ‘anxiety of congestion’, ‘memories’ etc.²⁷ Hoe mensen het antieke Rome van Augustus beleefden is dus grotendeels een subjectieve ervaring. Archeologisch materiaal geeft de materiële ruimte van het antieke Rome weer, maar de subjectieve ervaring van de materiële ruimte blijft hiermee grotendeels onbekend. Voor de subjectieve ervaring van het antieke Rome zijn contemporaine geschreven bronnen noodzakelijk.

Toch geven geschreven bronnen een beperkt inzicht van de belevenis van de inwoners en de bezoekers van het Rome van Augustus. Rome had bij de wisseling van het millennium,

²⁷ Zie figuur 1: David Harvey’s matrix voor de betekenis van ruimte.

tijdens de regeerperiode van Augustus, ongeveer 750.000 tot 1.000.000 inwoners.²⁸ Het overgeleverde geschreven bronmateriaal over de belevenis van het antieke Rome is geschreven door de elite van het Romeinse Rijk. De belevenis van de elite was echter anders dan de belevenis van het overgrote deel van de arme inwoners in het antieke Rome. Deze elite vormde een zeer klein deel van de 750.000 tot 1.000.000 inwoners van het antieke Rome. En daarnaast woonde de elite vaak niet in Rome zelf, maar in een villa op het platteland. En als de elite in Rome woonden, dan woonden zij vaak in een *domus* dicht bij de Palatijn. De arme bevolking bracht hun hele leven in de straten van het antieke Rome door of in *insulae* en hadden daardoor een hele andere belevenis van het antieke Rome.²⁹ Door het overheersende bronmateriaal van de elite, heeft de overgrote meerderheid van inwoners niets over hun belevenis van het antieke Rome overgeleverd aan ons.

Een van de contemporaine bronnen die inzicht kan bieden in de belevenis van het straatleven in het antieke Rome is Juvenalis. Juvenalis was een satirisch dichter uit de eerste eeuw n.Chr. In zijn satire schrijft hij over alle verschrikkelijke kenmerken van een stad, zoals Rome, een paar decennia na het overlijden van Augustus. Het verkeer in het antieke Rome is volgens Juvenalis te druk, gevaarlijk en te luidruchtig:

‘The continual traffic of carriages in the narrow twisting streets and the searing of the drover when his herd has come to halt would deprive a Drusus or the seals of sleep’

‘As I hurry along, the wave ahead gets in the way and the great massed ranks of people behind me crush my kidneys. One pokes me with his elbow, another with a hard pole. This guy bashed my head with a beam, that guy with a wine cask. My legs are caked with mud.’³⁰

Ook andere antieke auteurs, zoals Horatius en Martialis, spreken over de drukte in de straten van antieke steden.³¹ De uitspraak van Juvenalis kan niet als volledig waarheidsgetrouw gezien worden door de satirische aard van zijn werk. Desondanks geeft zijn overdreven beschrijving van de straten van het antieke Rome een beeld dat herkenbaar moet zijn geweest voor zijn lezers.

Naast de vele voetgangers was het antieke Rome een verzamelplaats voor verschillende soorten wagens en karren, die gebruikt werden voor het vervoeren van personen en goederen.

²⁸ J. Bert Lott, *The Neighborhoods of Augustan Rome* (Cambridge, 2004), 15.

²⁹ G.S. Aldrete, *Daily Life in the Roman city: Rome, Pompeii, and Ostia* (Londen, 2008), 78.

³⁰ Juvenalis, *Juvenal and Persius*, vertl. Susanna Morton Braund, Loeb Classical Library 91 (Cambridge, 2004), 186-187.

³¹ Horatius, *Satires. Epistles. The Art of Poetry*, vertl. Henry Rushton Fairclough, Loeb Classical Library 194 (Cambridge, 1926), 431; Martialis, *Epigrams*, 3 dln, vertl. David Roy Shackleton Bailey, Loeb Classical Library 480 (Cambridge, 1993), III: 137-139.

Antieke auteurs beschrijven het verkeer van karren en wagens in de stad vaak zeer negatief. Er blijkt een diepgewortelde achterdocht en misachtig voor het wagenverkeer te bestaan. Specifiek voor zware wagens.³² Juvenalis gaf al aan dat slaap onmogelijk was door het geluid van de wagens en het schelden van de bestuurders. Evenzeer klagen andere auteurs, zoals Seneca de Jongere en Horatius, over het geluid en het stof van de wagens.³³ Plinius de Jongere gaf aan dat muren en huizen trilden wanneer een zwaarbeladen wagen passeerde.³⁴ Maar bovenal werd het wagenverkeer als gevaarlijk gezien. Zo beschrijft Plinius de Oudere dat een rioolaannemer bang was dat de zware wagens naar de Palatijn zijn werkzaamheden aan het riool zouden beschadigen.³⁵ En Juvenalis maakte zich zorgen over het breken van een wagenas, waardoor de inhoud met dodelijke gevolgen op een massa mensen kon komen.³⁶ De angsten voor het gevaar van wagens waren niet ongegrond. Er viel wel degelijk vracht uit de wagens met eigendomsschade of lichamelijk letsel tot gevolg.³⁷

Verkeersregels

De belevenis van beweging door inwoners of bezoekers in het antieke Rome werd beïnvloed door verkeersregels. De belangrijkste overgeleverde verkeersregels met betrekking tot beweging bevinden zich op de *Tabula Heracleensis*. De *Tabula Heracleensis* zijn bronzen tabletten, die in de 18^e eeuw gevonden werden bij Heraclea. De tabletten vormen een kopie van de *Lex Iulia Municipalis*.³⁸ In het jaar 45 v.Chr. werd de *Lex Iulia Municipalis* door Julius Caesar opgesteld, maar nog niet uitgevoerd. De *Lex Iulia Municipalis* was nog niet compleet.³⁹ De verkeersregels van Caesar richtte zich vooral op het reguleren van wagens:

‘After January 1 next no one shall drive a wagon along the streets of Rome or along those streets in the suburbs where there is continuous housing after sunrise or before the tenth hour of the day, except whatever will be proper for the transportation and the importation of material for building temples of the immortal gods, or for public works, or for removing from the city rubbish from those buildings for whose demolition public

³² A. Kaiser, ‘Cart Traffic Flow in Pompeii and Rome’, in: R. Laurence en D.J. Newsome (red.), *Rome, Ostia, Pompeii. Movement and Space* (Oxford, 2011), 174-193, alhier 189.

³³ Seneca, *Epistles*, 3 dln, verl. Richard Mott Gummere, Loeb Classical Library 75 (Cambridge, 1917-1925), I: 375; Horatius, *Satires*, 36.

³⁴ Plinius de Jongere, *Letters*, 2 dln, verl. Betty Radice, Loeb Classical Library 59 (Cambridge, 1969), II: 437.

³⁵ Plinius de Oudere, *Natural History*, 10 dln, vertl. Horace Rackham en D.E. Eichholz, Loeb Classical Library 352, 353 en 419 (Cambridge, 1938-1962), X: 7.

³⁶ Juvenalis, *Juvenal and Persius*, 189.

³⁷ Kaiser, ‘Cart Traffic Flow’, 189.

³⁸ Newsome, ‘Introduction: Making Movement’, 14.

³⁹ Favro, *The Urban Image*, 97.

contracts have been let. For these purposes permission shall be granted by this law to specified persons to drive wagons for the reasons stated.’

‘Whenever it is proper for the vestal virgins, the king of the sacrifices, or the flamens to ride in the city for the purpose of official sacrifices of the Roman people; whatever wagons are proper for a triumphal procession when any one triumphs; whatever wagons are proper for public games within Rome or within one mile of Rome or for the procession held at the time of the games in the Circus Maximus, it is not the intent of this law to prevent the use of such wagons during the day within the city for these occasions and at these times.’

‘It is not the intent of this law to prevent ox wagons or donkey wagons that have been driven into the city by night from going out empty or from carrying out dung from within the city of Rome or within one mile of the city after sunrise until the tenth hour of the day.’⁴⁰

Tijdens het tweede triumviraat voerde Marcus Antonius de nog niet voltooide *Lex Iulia Municipalis* van Caesar in voor het antieke Rome.⁴¹ De verkeerswetten van Caesar bleven in gebruik tijdens het Rome van Augustus. Volgens Kaiser is het een misvatting dat de *Lex Iulia Municipalis* alle wagens en karren overdag verbood. De tekst verwijst specifiek naar het *plaustrum*, een grote en gevaarlijke ossenwagen. Alle andere wagens waren uitgezonderd, aldus Kaiser, van de specifieke tijdstippen.⁴² Daarnaast maakte de *Lex Iulia Municipalis* een uitzondering voor wagens, die materialen vervoerden voor de bouw van publieke werken. Met als gevolg dat de vele wagens, tijdens de bouwprojecten van Augustus, vrij toegang hadden tot de straten van het antieke Rome. De straten van het antieke Rome konden hierdoor in korte tijd erg druk raken door het vervoer van bouwmaterialen tijdens de concentratie van bouwprojecten van Augustus.⁴³

Het Theater van Marcellus

Na de noodzakelijke uiteenzetting van de praktijk van beweging in het antieke Rome, zal dit onderzoek vervolgens de drie casestudies behandelen. Er zal worden onderzocht of de drie casestudies invloed hebben gehad op het bestaande stadsplan van het antieke Rome en of de

⁴⁰ P.R. Colemon-Norton, *Ancient Roman Statues: A Translation with Introduction, Commentary, Glossary, and Index* (New Jersey, 2003), 94-95.

⁴¹ Favro, *The Urban Image*, 97.

⁴² Newsome, ‘Introduction: Making Movement’, 15-16; Kaiser, ‘Cart Traffic Flow, 174-175.

⁴³ Favro, *The Urban Image*, 187.

bestaande bewegingen van het personenverkeer en de bewegingen van de inwoners van het antieke Rome veranderingen hebben moeten ondergaan.

Het Theater van Marcellus is een van de projecten die door Caesar was begonnen en later door keizer Augustus werd voltooid. Volgens Suetonius en Cassius Dio had Caesar het plan om een groot stenen theater te bouwen om te kunnen concurreren met het stenen theater van Pompeius.⁴⁴ Tot grote onvrede van de inwoners van Rome had Caesar bij het vrijmaken van grond bestaande gebouwen verwoest. Zo waren er huizen, schrijnen en de tempel van Pietas door Caesar afgebroken.⁴⁵ En nam hij, aldus Cassius Dio, waardevolle vondsten in die hij vond bij het vrijmaken van de grond.⁴⁶ Caesar werd vermoord voordat de bouw van het theater kon beginnen. Augustus pakte het plan voor Caesars theater op en kocht extra land van particuliere eigenaren erbij.⁴⁷ Het theater werd vernoemd naar zijn overleden schoonzoon en neef, Marcus Marcellus.⁴⁸ In 17 v.Chr. werden de *ludi Saeculares*, een religieuze viering met opofferingen en theatervoorstellingen, gehouden in het nog niet complete Theater van Marcellus.⁴⁹ De bouw van het theater werd versneld, zodat de *ludi Saeculares* in het theater plaats konden vinden.⁵⁰ Het is niet geheel duidelijk, wanneer het theater voltooid was en werd ingewijd. Volgens Cassius Dio werd het Theater van Marcellus ingewijd in 13 v.Chr., maar volgens Plinius de Oudere gebeurde de inwijding in 11 v.Chr.⁵¹

In het jaar 27 v.Chr., toen Octavianus officieel zijn titel Augustus kreeg, was de bouw van het Theater van Marcellus naar alle waarschijnlijkheid nog niet begonnen. De toekomstige plaats voor het theater was al wel vrijgemaakt door Caesar. De grootste werkzaamheden voor het theater vonden plaats tussen 23 v.Chr. en 17 v.Chr.⁵² De bouwsituatie van de verschillende gebouwen in het antieke Rome, waaronder het Theater van Marcellus, wordt aangegeven in figuur 2 en 3. Beide figuren zijn gebaseerd op de *The Augustan Rome Project*.⁵³ Figuur 2 laat Rome, en dus de situatie van het Theater van Marcellus, in het jaar 27 v.Chr. zien. Het Theater van Marcellus wordt in figuur 2 en 3 aangegeven op nummer 1. Links wordt het theater begrenst door het circus Flaminius en recht door het Forum Holitorium. De tempel van Pietas was al

⁴⁴ Suetonius, *The Twelve Caesars*, 21; Cassius Dio, *Roman History*, IV: 301.

⁴⁵ Plinius de Oudere, *Natural History*, II: 586.

⁴⁶ Cassius Dio, *Roman History*, IV: 301.

⁴⁷ Augustus, *Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti*, vertl. Frederick W. Shipley, Loeb Classical Library 152 (Cambridge, 1924), 379.

⁴⁸ Suetonius, *The Twelve Caesars*, 59; Cassius Dio, *Roman History*, IV: 301; Augustus, *Res Gestae*, 379.

⁴⁹ Ö. Harmanşah, 'Theatrum Marcelli', in: L. Haselberger et al. (red.), *Mapping Augustan Rome* (Portsmouth-Rhode Island, 2002), 242, alhier 242.

⁵⁰ Favro, *The Urban Image*, 145.

⁵¹ Cassius Dio, *Roman History*, VI: 349-351; Plinius de Oudere, *Natural History*, III: 49.

⁵² M.D. Jackson et al., 'Building Materials of the Theater of Marcellus, Rome', *Archaeometry* 53:4 (2011), 728-742, alhier 728.

⁵³ Zie figuur 2: Overzicht van Rome in het jaar 27 v.Chr.; zie figuur 3: Overzicht van Rome in het jaar 14 n.Chr.

afgebroken door Caesar van het Forum Holitorium. Vervolgens werd het grondgebied van het Forum Holitorium ingekort door de bouw van het Theater van Marcellus.⁵⁴ Met als gevolg dat de kleinere tempels op het Forum Holitorium op bepaalde momenten van de dag overschaduwd werden door het Theater van Marcellus.⁵⁵ Het Forum Holitorium en de tempels waren hierdoor minder zichtbaar aanwezig en verdwenen op de achtergrond.

Twee zaken zullen onderzocht worden om de mogelijke veranderingen in beweging vast te stellen rondom het Theater van Marcellus: de inbedding van het theater ten opzichte van het bestaande antieke wegennet en de oriëntatie van het Theater van Marcellus.

Ten eerste speelt de inbedding van het Theater van Marcellus in het bestaande antieke wegennet een belangrijke rol in de mogelijke verandering van beweging. De bestudering van wegen binnen het antieke Rome is een onvolledige opgave. Een accurate en complete weergave van het Rome van Augustus kan namelijk niet afgebeeld worden. Veel materiaal is verloren gegaan of ontoegankelijk onder de bebouwing van het moderne Rome, waardoor een fragmentarisch en hypothetisch beeld overblijft.⁵⁶ Ook de informatie van wegen binnenin het antieke Rome is schaars. Archeologisch materiaal en informatie over Romeinse hoofdwegen, zoals de Via Appia en de Via Flaminia, is grotendeels duidelijk en bekend. Maar informatie over kleinere zijwegen of niet-bestrate wegen ontbreekt. Voornamelijk van natuurlijke beweging, een concept van Hillier, is geen archeologisch materiaal te vinden.⁵⁷ Overblijfselen van afsnijdingen van paden en wegen, die gecreëerd werden door de toenmalige inwoners of bezoekers van het antieke Rome, zijn in twee millennia volledig verdwenen. De creatie van afsnijdingen van paden en wegen is een zeer veranderlijk menselijk verschijnsel waardoor dit soort paden snel kunnen verdwijnen. Maar populaire afsnijdingen kunnen tevens deel uit gaan maken van het vaste straatpatroon en bestraat worden, waardoor ze zeer moeilijk herkenbaar worden als eerdere afsnijdingen van vaste paden of wegen. Door het ontbreken van informatie van het stratenpatroon van het antieke Rome, zal de focus liggen op de bekende hoofdwegen rondom het Theater van Marcellus.

Het Theater van Marcellus grenst aan verschillende grotere hoofdwegen. Vanuit het noordwesten loopt de Via Triumphalis richting het Theater van Marcellus, waarna de weg zich vlak voor het theater afbuigt naar de Pons Fabricius, de brug die het Campus Martius met het Tibereiland verbindt. Aan het verlengde aan de zuidkant van het eiland ligt de Pons Cestius. De

⁵⁴ D. Borbonus en L. Haselberger, 'Forum Holitorium/Olitorium', in: L. Haselberger et al. (red.), *Mapping Augustan Rome* (Portsmouth-Rhode Island, 2002), 134, alhier 134.

⁵⁵ Borbonus en Haselberger, 'Forum Holitorium', 134.

⁵⁶ Favro, *The Urban Image*, 21.

⁵⁷ Newsome, 'Introduction: Making Movement', 6.

Pons Cestius is verbonden aan de Via Aurelia, aan de overkant van de Tiber. Rechts van het Theater van Marcellus bevindt zich het Forum Holitorium. Rechts van het Forum Holitorium komen twee wegen samen, de Via Ostiensis en de Vicus Iugarius.⁵⁸ De ligging van deze gedeeltelijk hypothetische wegen is tussen 27 v.Chr. en 14 n.Chr. vermoedelijk niet veranderd. De bouw van het theater heeft naar alle waarschijnlijkheid geen bestaande hoofdwegen vernietigd of nieuwe hoofdwegen gecreëerd.⁵⁹

De functie van het Theater van Marcellus was uiteraard om een groot aantal inwoners tegelijkertijd amusement te bieden. Het precieze mogelijke aantal toeschouwers in het Theater van Marcellus is niet bekend. Er bestaan schattingen van 13.500 tot 20.500 toeschouwers en grotere schattingen van 16.000 tot 42.000 toeschouwers.⁶⁰ Met een populatie van Rome tussen de 750.000 en 1.000.000, kon het theater een klein gedeelte van de totale bevolking tegelijkertijd dienen.⁶¹ Desondanks betekent een schatting van mogelijk 20.000 toeschouwers dat een groot aantal mensen zich een korte tijd naar het theater begeven of het theater verlaten. De oriëntatie van het theater lag richting het zuidwesten, richting de Tiber.⁶² Hierdoor konden toeschouwers tijdens de voorstelling op de achtergrond van het podium de Tiber zien. Deze oriëntatie betekent dat toeschouwers het theater binnentraden via het Forum Holitorium of via het Circus Flaminius. Bij de toenadering van het Theater van Marcellus vanuit het Circus Flaminius zouden de toeschouwers beter verspreid kunnen worden, aangezien het Circus Flaminius een grote open ruimte vormt.⁶³ De toenadering naar het theater via het Forum Holitorium zou voor problemen zorgen. Toeschouwers zouden het Forum Holitorium bereiken via de Vicus Iugarius of via de Via Ostiensis. De Vicus Iugarius komt vanuit het noorden, het centrum van Rome, en de Via Ostiensis vanuit het zuiden, vanuit de haven in Ostia.⁶⁴ Een massa van 20.000 toeschouwers zou zich tegelijkertijd naar het Theater van Marcellus verplaatsen. Deze tijdelijke enorme hoeveelheid mensen zou het Forum Holitorium voor korte tijd overvol maken. De tempels op het Forum Holitorium van Janus, Juno Sospita en Spes zouden tijdelijk ontoegankelijk zijn.⁶⁵

⁵⁸ David Gilman Romanao et al, 'Digital Augustan Rome', *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 17-07-2017].

⁵⁹ Zie figuur 2: Overzicht van Rome in het jaar 27 v.Chr.; zie figuur 3: Overzicht van Rome in het jaar 14 n.Chr.

⁶⁰ Harmanşah, 'Theatrum Marcelli', 242; P. Rose, 'Spectators and Spectator Comfort in Roman Entertainment Buildings: A Study in Functional Design', *Papers of the British School at Rome* 73 (2005), 99-130, alhier 118.

⁶¹ Lott, *The Neighborhoods*, 15.

⁶² Favro, *The Urban Image*, 164.

⁶³ G. Petruccioli, 'Circus Flaminius', in: L. Haselberger et al. (red.), *Mapping Augustan Rome* (Portsmouth-Rhode Island, 2002), 86-87, alhier 86.

⁶⁴ David Gilman Romanao et al, 'Digital Augustan Rome', *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 18-07-2017].

⁶⁵ Favro, *The Urban Image*, 154.

Tevens is het mogelijk dat er aan de Vicus Iugarius en de Via Ostiensis, grenzend aan het Forum Holitorium, tijdelijk congestie plaatsvond. Hierdoor konden wagens, tijdens de toestroom van toeschouwers, zich niet begeven naar het Forum Romanum of het Forum van Augustus. De Vicus Iugarius vormde het verlengde van de Via Ostiensis en daardoor een belangrijke zuidelijke route buiten Rome naar het centrum van Rome.⁶⁶ Om de massa van toeschouwers te vermijden zouden voetgangers en wagens vanuit de Via Ostiensis het Forum Boarium kunnen betreden, waarna zij de Vicus Tuscus volgen om het Forum Romanum te bereiken. Voor andere omleidingen over de wegen, om de drukte te vermijden, zouden voetgangers of wagens te ver om moet reizen.⁶⁷ Het zou dan aantrekkelijker zijn om te wachten tot de drukte voorbij is of toch tegen de stroming van de massa toeschouwers in te rijden.

Ten tweede heeft het Theater van Marcellus in tegenstelling tot het Theater van Pompeius en het Theater van Balbus een zuidwestelijke oriëntatie. Deze oriëntatie gaat rechtstreeks tegen de richtlijnen van Vitruvius in. Vitruvius was een bekende architect uit de eerste eeuw v.Chr. en hij droeg zijn architectonische handboek, *De Architectura*, op aan Augustus. In *De Architectura* waarschuwt Vitruvius dat de oriëntatie van een theater niet richting het zuiden moet liggen, omdat er dan geen goede luchtcirculatie in het theater kan plaatsvinden. Hierdoor zou de temperatuur stijgen en het vochtgehalte van het lichaam afnemen, wat erg slecht zou zijn voor de gezondheid van de toeschouwers.⁶⁸ Daarnaast zorgt de zuidelijke oriëntatie bijna de gehele dag voor storende schaduwen op het podium.⁶⁹ Volgens Favro heeft de afwijkende oriëntatie en de ligging van het Theater van Marcellus mogelijk bijgedragen aan veranderingen in de beweging van de paraderoute in het antieke Rome.

Ten westen van het Theater van Marcellus lag het Circus Flaminius. Het Circus Flaminius had een sterk triomfaal karakter door de hoge dichtheid van heilige bouwwerken en overwinningsmonumenten. Hierdoor was het Circus Flaminius uitermate geschikt voor parades of triomftochten.⁷⁰ Wanneer een triomftocht of een parade door het Circus Flaminius reed, kwam de tocht uiteindelijk bij het Theater van Marcellus uit. Voorafgaand aan de bouw van het Theater van Marcellus was er genoeg ruimte voor de triomftocht om uiteindelijk bij het Forum

⁶⁶ David Gilman Romanos et al, 'Digital Augustan Rome', *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 18-07-2017].

⁶⁷ Diane Favro et al, 'Augustan Rome', *Brick into Marble: The Augustan Rome Project* <<http://etc.ucla.edu/projects/augustan-rome/>> [geraadpleegd op 18-07-2017]; David Gilman Romanos et al, 'Digital Augustan Rome', *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 18-07-2017].

⁶⁸ Vitruvius, *On Architecture*, 2 dln, vertl. Frank Granger, Loeb Classical Library 251 (Cambridge, 1931), I: 265.

⁶⁹ Favro, *The Urban Image*, 164.

⁷⁰ Petruccioli, 'Circus Flaminius', 86.

Holitorium uit te komen.⁷¹ Maar toen het Theater van Marcellus voltooid was, was er niet genoeg ruimte meer om het Forum Holitorium te bereiken. De doorgang, die was ontstaan door de bouw van het theater, ten noorden van het Theater van Marcellus langs de Porticus Octaviae, de tempel van Apollo en de tempel van Bellona, was te smal.⁷² Hierdoor moest de triomftocht of parade vanuit het Circus Flaminius door het Theater van Marcellus om het Forum Holitorium te bereiken.⁷³

Volgens Favro kan de blokkade tussen het Circus Flaminius en het Forum Holitorium door het Theater van Marcellus mogelijkwerwijs een plan van Augustus zijn geweest. De afwijkende oriëntatie van het Theater van Marcellus kan opzettelijk gekozen zijn om triomftochten vanuit het Forum Flaminius door het Theater van Marcellus te leiden.⁷⁴ Het Theater van Marcellus is in het centrum van het antieke Rome gebouwd, waardoor de bouwruimte zeer beperkt was en het Theater van Marcellus het Theater van Pompeius niet overtreft. Augustus had op een andere locatie, buiten het centrum van het antieke Rome, een veel groter theater kunnen bouwen. Maar Caesar had al ruimte vrijgemaakt voor de huidige locatie van het Theater van Marcellus. Augustus kon van deze situatie gebruik maken, omdat hij geen bestaande bouw hoefde te slopen en daardoor geen hevige kritiek zou ontvangen.

Tevens kan de prominente huidige locatie van het Theater van Marcellus een grote rol hebben gespeeld. Door het Theater van Marcellus te bouwen in het centrum van het antieke Rome en tussen het Circus Flaminius en Forum Holitorium in, was het een zeer geschikte locatie voor triomftochten. Het Theater van Marcellus kan gezien als een overwinningsmonument van het regime van Augustus, aldus Popkin, waarbij het theater een positieve invloed had op de uitvoering en de toeschouwers van de triomftocht van Augustus.⁷⁵ Augustus greep hier duidelijk in op het bestaande stadsplan van het antieke Rome ter ere van zijn eigen propaganda.

Het Forum van Augustus

Het Forum van Augustus is een van de meest kenmerkende bouwwerken van Augustus. Plinius de Oudere prees het Forum van Augustus en noemde het Forum van Augustus een van de

⁷¹ Zie figuur 2: Overzicht van Rome in het jaar 27 v.Chr.

⁷² Zie figuur 4: Smalle doorgang ten noorden van het Theater van Marcellus.

⁷³ M.L. Popkin, *The Architecture of the Roman Triumph: Monuments, Memory, and Identity* (New York, 2016), 127-128.

⁷⁴ D. Favro, 'The Street Triumphant: The Urban Impact of Roman Triumphal Parades', in: Z. Çelik, D. Favro en R. Ingersoll (red.), *Streets: Critical Perspectives on Public Space* (Berkeley, 1994), 151-164, alhier 157.

⁷⁵ Popkin, *The Architecture*, 128.

mooiste gebouwen ter wereld.⁷⁶ Al in 42 v.Chr., tijdens het Tweede Triumviraat, bij de Slag bij Philippi beloofde Octavianus dat hij de tempel van Mars zou bouwen.⁷⁷ Pas veertig jaar later, wanneer Octavianus zich gevestigd heeft als keizer Augustus, zou de tempel van Mars Ultor, op het Forum van Augustus, ingewijd worden.⁷⁸ In het jaar 30 v.Chr. had Octavianus Egypte veroverd, wat veel lof en rijkdom meebracht. Favro suggereert de mogelijkheid dat de bouw van het Forum van Augustus en de tempel van Mars Ultor gefinancierd werden door de buit en nieuwe inkomsten vanuit Egypte. De schatkist van veroverd Egypte maakte het mogelijk om tientallen nieuwe projecten te ondernemen.⁷⁹

Volgens Suetonius bouwde Augustus een nieuw forum naar zijn naam, omdat het Forum Romanum en het Forum van Caesar onvoldoende konden voorzien in de nieuwe eisen van het antieke Rome. De bevolking van het antieke Rome was te veel en te snel gegroeid, waardoor het Forum Romanum en het Forum van Caesar de grote bevolkingsaantallen en het groeiende aantal rechtszaken niet meer aankonden.⁸⁰ Om de druk van de bevolking tegen te gaan, werd de bouw van het Forum van Augustus gehaast. Hierdoor was de tempel van Mars Ultor nog niet compleet bij de inwijding van het Forum van Augustus.⁸¹

Cassius Dio stelt dat er veel verschillende activiteiten plaatsvonden op het Forum van Augustus. Er vonden senatorenstemmingen plaats over het toekennen van triomftochten, religieuze rituelen bij de tempel van Mars Ultor en er werden belangrijke buitenlandse politieke beslissingen genomen.⁸² Daarnaast vonden er uitsluitend op het Forum van Augustus, aldus Suetonius, openbare vervolgingen en lotingen voor jurydienst plaats.⁸³ Ook op militair vlak was het Forum van Augustus van belang. Het Forum van Augustus was het beginpunt voor generaals van expedities naar buitenland, waarna zij bij een succesvolle terugkeer de oorlogsbuit toewijdde aan de Romeinse God Mars bij de tempel van Mars Ultor.⁸⁴ Het Forum van Augustus moest vele belangrijke functies binnen het antieke Rome overnemen van het Forum Romanum en het Forum van Caesar. Hierbij moest het Forum van Augustus de juiste reputatie uitstralen. Augustus verbood daarom het dragen van een mantel op het forum en verplichtte het dragen van een toga.⁸⁵

⁷⁶ Plinius de Oudere, *Natural History*, X: 81.

⁷⁷ Suetonius, *The Twelve Caesars*, 59.

⁷⁸ E.A. Dumser, 'Forum Augusti', in: L. Haselberger et al. (red.), *Mapping Augustan Rome* (Portsmouth-Rhode Island, 2002), 130-131, alhier 130.

⁷⁹ Favro, *The Urban Image*, 92.

⁸⁰ Suetonius, *The Twelve Caesars*, 59.

⁸¹ Ibidem, 59.

⁸² Cassius Dio, *Roman History*, volume IV, 407.

⁸³ Suetonius, *The Twelve Caesars*, 59.

⁸⁴ Favro, *The Urban Image*, 126.

⁸⁵ Suetonius, *The Twelve Caesars*, 67.

Net als de bouw van het Theater van Marcellus, vond de bouw van het Forum van Augustus plaats in het centrum van het antieke Rome. Dit betekende dat de bouwruimte van het Forum van Augustus beperkt was. Suetonius schrijft hierover: ‘he made his Forum somewhat narrow because he could not bring himself to evict the owners of nearby houses’.⁸⁶ Het Forum van Augustus kreeg dus niet de gewenste grotere afmetingen, omdat Augustus de bewoners van het antieke Rome niet uit hun huizen wilden jagen. De grond waarop het Forum van Augustus werd gebouwd, was grond van Augustus zelf.⁸⁷ Augustus legt hier de nadruk op zijn vrijgeve en respectvolle manier van handelen ten opzichte van de inwoners van het antieke Rome.

Volgens Newsome is de beschrijving van Suetonius over het Forum van Augustus opmerkelijk, omdat Suetonius expliciet beschrijft dat Augustus ervoor koos om de bewoners niet uit hun huizen te zetten. Newsome stelt dat de keuze van Augustus mogelijk impliceert dat hij middelen had om de bewoners uit huis te zetten, maar hierbij veel kritiek zou ontvangen. De positie van Augustus in de jaren '30 was nog niet sterk genoeg om grote veranderingen in stedelijke ruimtes te rechtvaardigen. Daarom koos Augustus ervoor om het Forum van Augustus binnen de bestaande grenzen te bouwen.⁸⁸ Hierdoor is de grens van het Forum van Augustus aan het noordoosten onregelmatig. De noordoostelijke grens spiegelt de kronkelende weg van de Vicus Laci Fundani.⁸⁹

Het Forum van Augustus zal aan de hand van twee zaken onderzocht worden om de invloed van het forum op de bestaande antieke bewegingspatronen vast te stellen: de inbedding van het Forum van Augustus binnen het antieke stadsplan en de functie van het forum verbonden met propaganda.

Ten eerste is de sterke inbedding van het Forum van Augustus binnen het antieke stadsplan van groot belang om mogelijke veranderingen in de bewegingspatronen van het antieke Rome vast te stellen. Een analyse over de invloed van het Forum van Augustus op de beweging over antieke Romeinse hoofdwegen onhaalbaar, omdat het Forum van Augustus niet toegankelijk was voor voertuigen en duidelijk van de hoofdwegen afgescheiden was. Ook was het Forum van Augustus niet zichtbaar voor bezoekers of inwoners van het antieke Rome. Het forum was volledig omringt door andere gebouwen en alleen zichtbaar vanuit een hoger punt

⁸⁶ Ibidem, 75.

⁸⁷ Augustus, *Res Gestae*, 379.

⁸⁸ D.J. Newsome, ‘Movement and Fora in Rome’, in: R. Laurence en D.J. Newsome (red.), *Rome, Ostia, Pompeii. Movement and Space* (Oxford, 2011), 290-311, alhier 311.

⁸⁹ Dumser, ‘Forum Augusti’, 131; David Gilman Romano et al, ‘Digital Augustan Rome’, *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 24-07-2017].

van de antieke stad.⁹⁰ Het Forum van Augustus was uitsluitend toegankelijk voor voetgangers aan beide zijden van de tempel van Mars Ultor.⁹¹ De sterke ruimtelijk afsluiting van de rest van het antieke Rome werd daarnaast nog versterkt door de enorme brandmuur aan de achterkant van de tempel van Mars Ultor. De brandmuur volgt de kronkelde weg van de Vicus Laci Fundani. Deze enorme brandmuur van drieëndertig meter hoog was gebouwd om de verspreiding van vuur vanuit de *Subura* tegen te houden richting het Forum van Augustus. De *Subura* was een dichtbevolkte arme wijk ten noordoosten van het Forum van Augustus, waar regelmatig brand uitbrak. Daarnaast hield de grote brandmuur vanuit het Forum van Augustus opdringerige externe uitzichten vanuit de rest van het antieke Rome tegen, waardoor de aandacht in het Forum van Augustus bleef.⁹²

Nummer 2 in figuur 2 en 3 geeft het Forum van Augustus aan. Figuur 2 toont aan dat de bouw van het Forum van Augustus in 27 v.Chr. nog in volle gang was.⁹³ De bouw van het Forum van Augustus moet voor een lange periode de nodige overlast veroorzaakt hebben. Het Forum van Augustus is sterk afgesloten van de rest van het antieke Rome door de grote brandmuur en de afwezigheid van de aansluiting van hoofdwegen. Toch moeten de naburige grote wegen langs het Forum van Augustus, de Vicus Laci Fundani en het Argiletum, aanzienlijk gebruikt zijn.⁹⁴ Waarschijnlijk werden deze wegen gebruikt om de bouwmaterialen naar het Forum van Augustus te vervoeren. Tot de inwijding van het Forum van Augustus, in 2 v.Chr., moet er op deze wegen enig overlast zijn geweest voor de inwoners van het antieke Rome. Zoals verschillende antieke auteurs al eerder beschreven kan het overlast zich geuit hebben in congestie en geluidsoverlast. Daarnaast moet het gebruik van de vele wagens met zware bouwmaterialen, tijdens de bouw van het Forum van Augustus, veel irritatie en bezorgdheid veroorzaakt hebben onder de inwoners van het antieke Rome. In 14 n.Chr. was het Forum van Augustus al jaren compleet.⁹⁵ De stroom van wagens met bouw materiaal en overlast voor de inwoners van het antieke Rome moet al jaren afwezig zijn geweest. Waarschijnlijk zal de impact na de bouw van het Forum van Augustus op het verkeer van het antieke Rome gering zijn geweest. Waardoor het verkeer op het Argiletum en de Vicus Laci Fundani voor en na de constructie van het Forum van Augustus niet aanzienlijk veranderd was.

⁹⁰ Favro, *The Urban Image*, 175.

⁹¹ Newsome, 'Movement and Fora', 307.

⁹² Favro, *The Urban Image*, 175.

⁹³ Zie figuur 2: Overzicht van Rome in het jaar 27 v.Chr.

⁹⁴ David Gilman Romanos et al, 'Digital Augustan Rome', *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 24-07-2017].

⁹⁵ Zie figuur 3: Overzicht van Rome in het jaar 14 n.Chr.

Newsome stelt dat er aandacht besteedt moet worden aan de uitspraak van Cassius Dio over het Forum van Augustus. Naast de vele activiteiten die in het Forum van Augustus plaatsvinden, schrijft Cassius Dio dat Augustus en zijn kleinzonen zo vaak als zij wilden het Forum van Augustus konden bezoeken.⁹⁶ Deze beschrijving van Cassius Dio is significant, omdat de vrije toegang van Augustus en zijn kleinzonen, Gaius en Lucius, expliciet wordt benoemd. De vrije toegang van hen tot het Forum van Augustus is blijkbaar noemenswaardig en dus bijzonder. Dit betekent vermoedelijk dat er speciale toegang aan sommige personen werd toegekend om het Forum van Augustus onbeperkt te betreden. De opmerking van Cassius Dio onderstreept de tegenstrijdige toegankelijkheid van het Forum van Augustus. Het Forum van Augustus had vele functies in het belang van alle inwoners van het antieke Rome, maar was niet voor iedereen altijd toegankelijk.⁹⁷ Mocht de hypothese van Newsome gegrond zijn, dan is het Forum van Augustus nog sterker afgesloten van de rest van het antieke Rome en de dagelijkse bewegingen binnen de stad. Het Forum van Augustus is ontoegankelijk voor voertuigen en mogelijk voor een aanzienlijk aantal voetgangers. Hierdoor verandert het Forum van Augustus niet de beweging van voertuigen en voetgangers binnen het antieke Rome, maar sluit het zich volledig van de bestaande bewegingspatronen af. Het Forum van Augustus vormt zowaar een eigen gesloten eenheid. Hierdoor vonden er buiten de muren van het Forum van Augustus geen tot weinig veranderingen plaats in de bestaande antieke bewegingspatronen door de invloed van het Forum van Augustus.

Ten tweede speelt de functie en de propaganda een cruciale rol in het onderzoek naar beweging bij het Forum van Augustus. Er vonden binnenin het Forum van Augustus kleinere bewegingspatronen plaats door de bezoekers aan het forum en de tempel van Mars Ultor. Het Forum van Augustus had verschillende belangrijke functies op het gebied van buitenlandse politiek, religieuze activiteiten en juridische zaken, waardoor het een centrale positie binnen het antieke Rome innam. Volgens Shaya stond het Forum van Augustus hierdoor vol met juryleden, advocaten, de verschillende partijen in een rechtszaak en hun familieleden, vrienden en supporters. Tevens waren er veel reizigers te vinden vanuit Italië en verder, die het Forum van Augustus kwamen bewonderen.⁹⁸ De bezoekers van het Forum van Augustus kwamen direct in aanraking met de vele standbeelden en inscripties die zich daar bevonden. Het Forum van Augustus werd gevuld met afbeeldingen en inscripties die de expansie van het Romeinse

⁹⁶ Cassius Dio, *Roman History*, IV: 407.

⁹⁷ Newsome, 'Movement and Fora', 307.

⁹⁸ J. Shaya, 'The Public Life of Monuments: The *Summi Viri* of the Forum of Augustus', *American Journal of Archaeology* 117:1 (2013), 83-110, alhier 90.

Rijk herdacht.⁹⁹ Aan de noordelijke en zuidelijke kant van het Forum van Augustus was een exedra, een halfronde nis, aanwezig. In de zuidelijke exedra werden afbeeldingen van Romulus en de *summi viri* getoond. De *summi viri* waren standbeelden van ‘grote’ mannen uit het Republikeinse verleden van Rome. Onder elk standbeeld van de *summi viri* stond een inscriptie met zijn grootste presentaties. In de noordelijke exedra stonden standbeelden van de voorouders van Augustus. De voorouderstandbeelden gingen terug tot Aeneas. De rest van het Forum van Augustus bevatte meer *summi viri*.¹⁰⁰ Ten westen van de westelijke ingang van het Forum van Augustus was een kleine kamer aanwezig. Deze kamer, de zaal van de Colossus, was rijkversierd met gekleurd marmer. In het midden van de kamer stond een enorm standbeeld, waarschijnlijk van Augustus zelf.¹⁰¹ Naast dit standbeeld van Augustus was er nog een standbeeld van hem aanwezig. In het midden van het Forum van Augustus stond een standbeeld van Augustus in een strijdswagen.¹⁰² Dit standbeeld werd ter ere van Augustus door de Senaat geplaatst met de inscriptie ‘pater patriae’.¹⁰³ Augustus en zijn presentaties stonden in het forum centraal als ‘vader des vaderlands’ van alle Romeinen.

Naast het historische narratief dat het Forum van Augustus weergaf aan de bezoekers, waren alle beelden en inscripties propagandamiddelen van Augustus. De vele afbeeldingen en inscripties gaven de bijzondere voorouders en prestaties van Augustus weer. Augustus zette een duidelijk beeld van zijn heerschappij neer. Na alle invloedrijke voorouders en andere Romeinse Republikeinse helden, was de tijd van Augustus aangebroken. Als ‘pater patriae’ in het midden van het Forum van Augustus gaf hij zijn status ten opzichte van alle andere Romeinen weer. De belangrijke functies van het Forum van Augustus vielen uitstekend samen met de aanwezige beelden en inscripties. De vele beelden waren onderdeel van de omgeving en de routines van het rechtssysteem, aldus Shaya.¹⁰⁴

Door het Forum van Augustus het middelpunt te maken voor belangrijke politieke, juridische en ceremoniële functies binnen het antieke Rome en daarbij het forum rijk te versieren met propaganda, manipuleerde Augustus de omgeving en de beweging van de bezoekers van het Forum van Augustus. Sommige Romeinen, die actief betrokken waren met de functies op het Forum van Augustus kwamen hierdoor gedwongen in aanraking met de beelden en inscripties van het Forum van Augustus. Augustus rekende op de gedwongen

⁹⁹ Shaya, ‘The Public Life’, 89.

¹⁰⁰ Favro, *The Urban Image*, 126.

¹⁰¹ Dumser, ‘Forum Augusti’, 130.

¹⁰² Shaya, ‘The Public Life’, 94.

¹⁰³ Augustus, *Res Gestae*, 401.

¹⁰⁴ Shaya, ‘The Public Life’, 89.

frequente verplaatsing van sommige Romeinen naar het Forum van Augustus en plaatste er gericht propaganda over hem en zijn familie. Het Forum van Augustus veranderde dus de beweging van sommige Romeinen, omdat zij bepaalde functies voortaan in het Forum van Augustus moesten uitvoeren.

Desalniettemin werd het Forum van Augustus niet alleen gedwongen bezocht door bezoekers. De architectuur, beelden en inscripties werden door het hele Romeinse Rijk bewonderd. Er werden kopieën gemaakt van de beelden en inscripties uit het Forum van Augustus en verspreid door het Romeinse Rijk.¹⁰⁵ Tevens was het Forum van Augustus een populaire bezienswaardigheid in het antieke Rome. Toeristen kwamen van grote afstanden om het Forum van Augustus te bezoeken en de afgebeelde geschiedenis van het Romeinse Rijk te aanschouwen.¹⁰⁶ De invloed van het Forum van Augustus reikte ver buiten Rome, waarbij toeristen specifiek het Forum van Augustus kwamen bezoeken of hun route aanpasten voor een kort bezoek aan het forum. De beweging van toeristen in het antieke Rome werd hierdoor wel degelijk beïnvloed door het Forum van Augustus.

De Ara Pacis en het Horologium van Augustus

In tegenstelling tot het Theater van Marcellus en het Forum van Augustus is de Ara Pacis niet in opdracht van Augustus gebouwd. Bij de succesvolle terugkeer van Augustus in 13 v.Chr. uit Spanje en Gallië, gaf de senaat ter ere van zijn terugkeer de opdracht voor de bouw van de Ara Pacis in de Campus Martius. Het altaar werd gewijd aan de vrede en jaarlijks moesten magistraten, priesters en de Vestaalse Maagden offers brengen op de Ara Pacis.¹⁰⁷ Ovidius verschaft de precieuze datum, 30 januari in 9 v.Chr., waarop de Ara Pacis voltooid was en ingewijd werd.¹⁰⁸

Het Horologium van Augustus werd in 10 v.Chr. ten westen van de Ara Pacis geplaatst, terwijl de Ara Pacis nog onder constructie was. Vanuit Heliopolis bracht Augustus twee obeliskken mee, waarvan een obelisk geplaatst werd op het Campus Martius in het antieke Rome.¹⁰⁹ De obelisk werd door Augustus geïmporteerd vanuit Egypte ter nagedachtenis van de verovering van Egypte in 30 v.Chr.¹¹⁰

¹⁰⁵ Shaya, 'The Public Life', 95.

¹⁰⁶ Ibidem, 90-95.

¹⁰⁷ Augustus, *Res Gestae*, 365.

¹⁰⁸ Ovidius, *Fasti*, vertl. James G. Frazer, Loeb Classical Library 253 (Cambridge, 1931), 55.

¹⁰⁹ Strabo, *Geography*, 8 dln, vertl. Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library 267 (Cambridge, 1917-1932), VIII: 79.

¹¹⁰ Favro, *The Urban Image*, 129.

Vervolgens werd de obelisk verbouwd, door de wiskundige Novius Facundus, tot een zonnewijzer. Facundus plaatste bestrating op een gepaste afstand die geschikt was voor de hoogte van de obelisk. De bestrating zou gelijk staan aan de middagschaduw op de kortste dag van het jaar van de obelisk. Daarnaast werden er bronzen staven in de bestrating geplaatst, die de schaduw van de obelisk elke dag konden meten.¹¹¹ Door de zon stond de schaduw van het Horologium van Augustus afwisselend op verschillende betekenisvolle bouwwerken. Volgens Favro hadden deze bouwwerken allemaal een belangrijke rol binnen de vertegenwoordiging van de familie van Caesar en Augustus. Ten oosten wierp de schaduw van het Horologium van Augustus zich op de Ara Pacis, waar Augustus wordt afgebeeld met leden van de Julii familie. De schaduw van het Horologium van Augustus wierp zich zuidelijk op het Pantheon, waar de goddelijke Caesar wordt vereerd. En ten noorden wierp de schaduw van het Horologium van Augustus zich op het Mausoleum van Augustus, wat de laatste rustplaats vormde voor leden van de Julii familie. Tijdens de herfstequinox bereikte de schaduw van het Horologium van Augustus zijn grootste omvang en bereikte zover als het interieur van de Ara Pacis. Deze gebeurtenis viel samen met de geboortedag van Augustus op 23 september.¹¹²

Anders dan het Theater van Marcellus en het Forum van Augustus bevinden de Ara Pacis en het Horologium van Augustus zich niet in het centrum van het antieke Rome, maar in het nog niet vol gebouwde Campus Martius. Hierdoor werd de bouwruimte niet gelimiteerd door andere gebouwen en kon er naar wens gebouwd worden. Nummer 3 in figuur 2 en 3 toont de Ara Pacis en het Horologium van Augustus. In 27 v.Chr. waren beide bouwwerken nog niet aanwezig of onder constructie. Waarschijnlijk was de voorbestemde ruimte nog niet bebouwd.¹¹³ In 14 n.Chr. zijn beide bouwwerken volledig voltooid. In figuur 3 wordt links van nummer 3 het Horologium van Augustus weergegeven en recht de Ara Pacis.¹¹⁴

Voor het onderzoek naar de invloed van de Ara Pacis en het Horologium van Augustus op de bestaande beweging binnen het antieke Rome, zijn twee zaken van belang: de strategische ligging naast de Via Flaminia verbonden met de propaganda van beide bouwwerken en de functie van de Ara Pacis.

Ten eerste is de strategische ligging van beide bouwwerken aan de Via Flaminia bepalend geweest voor de invloed op beweging binnen het antieke Rome. Doordat beide bouwwerken zich buiten het centrum van het antieke Rome bevonden, grensden beide gebouwen niet aan veel kleine drukke straten. De Ara Pacis en het Horologium van Augustus

¹¹¹ Plinius de Oudere, *Natural History*, X: 57.

¹¹² Favro, *The Urban Image*, 130.

¹¹³ Zie figuur 2: Overzicht van Rome in het jaar 27 v.Chr.

¹¹⁴ Zie figuur 3: Overzicht van Rome in het jaar 14 n.Chr.

bevonden zich maar aan een weg: de Via Flaminia.¹¹⁵ De Via Flaminia was de primaire noordelijke route naar het antieke Rome en vormde verder de hoofdweg door de Campus Martius.¹¹⁶ Het restaureren van wegen was niet populair onder de senatoren, omdat zij vonden dat zij hun geld nuttiger konden besteden.¹¹⁷ Desondanks gaf Augustus de opdracht tot het restaureren van veel wegen naar Rome. Senatoren moesten de restauratie met hun eigen geld bekostigen. Daarnaast werden de personen die een triomf hadden gehaald, gevraagd om hun verkregen buit te gebruiken voor de financiering van de restauratie. De toenadering naar de stad moest vanuit alle kanten eenvoudiger worden gemaakt. Augustus nam de restauratie van de Via Flaminia persoonlijk onder zijn toezicht. De Via Flaminia werd door Augustus gerestaureerd vanuit Rome tot Ariminum, het huidige Rimini. Hierbij werden ook alle bruggen gerestaureerd.¹¹⁸

De Via Flaminia was dus een van de primaire wegen richting het antieke Rome. En was daarnaast een van belangrijkste hoofdwegen binnen Italië. Hierdoor was de Via Flaminia waarschijnlijk een drukbezochte weg. De Ara Pacis en het Horologium van Augustus waren zeer duidelijk zichtbaar vanuit de Via Flaminia. Personen die via de Via Flaminia naar het antieke Rome reisden kwamen gedwongen met de Ara Pacis en het Horologium van Augustus in aanraking. De plaatsing van de Ara Pacis en het Horologium naast de Via Flaminia was ongetwijfeld geen toeval, maar een bewuste keuze. Beide bouwwerken vervulden een belangrijke functie in de propaganda van Augustus.

Alle externe zijden van de Ara Pacis zijn versierd met gedetailleerde reliëfs en verwijzen naar religieuze praktijken of de mythologie. Op de westzijde van de Ara Pacis wordt Aeneas afgebeeld, die een varken offert voor zijn familiegoden bij zijn aankomst in Italië. Ook wordt de ontdekking van Romulus en Remus door de herder Faustulus afgebeeld. Beide reliëfs tonen de fundamente van de stichting van Rome.¹¹⁹ De nadruk wordt gelegd op de mythische afkomst van Augustus en zijn voortzetting van de idealen van Romulus en Aeneas. De oostzijde van de Ara Pacis beeldt de godin Roma, de personificatie van de stad Rome, en de godin Tellus, beschermgodin van de aardbodem, uit.¹²⁰ De noordelijke en zuidelijke zijde van de Ara Pacis zijn beter bewaard gebleven en tonen een processie, waarbij Augustus en leden van de Julii

¹¹⁵ David Gilman Romano et al, 'Digital Augustan Rome', *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 01-08-2017].

¹¹⁶ A.B. Gallia, 'Via Flaminia', in: L. Haselberger et al. (red.), *Mapping Augustan Rome* (Portsmouth-Rhode Island, 2002), 260, alhier 260.

¹¹⁷ Cassius Dio, *Roman History*, VI: 251.

¹¹⁸ Suetonius, *The Twelve Caesars*, 60; Augustus, *Res Gestae*, 379.

¹¹⁹ P.J. Holliday, 'Time, History, and Ritual on the Ara Pacis Augustae', *The Art Bulletin* 72:4 (1990), 542-557, alhier 549.

¹²⁰ Holliday, 'Time, History, and Ritual', 550.

familie worden afgebeeld. Deze processie is volgens Favro mogelijk verbonden met de veronderstelling dat Augustus in 13 v.Chr. de positie van pontifex maximus had overgenomen van Lepidus, die in 13 v.Chr. was gestorven.¹²¹ Holliday stelt dat de processie van Augustus overeenkomsten toont met het reliëf van Aeneas. Zo worden zij beiden beschermd door dezelfde familiegoden, staan zij in dezelfde pose, nemen zij beiden deel aan een heilig ritueel en worden zij beiden bijgestaan door familieleden en andere deelnemers van het ritueel.¹²² Augustus vormde als het ware de nieuwe Aeneas.¹²³

De propaganda van de Ara Pacis werd daarnaast nog versterkt door het Horologium van Augustus en de locatie op het Campus Martius. Zoals al eerder vermeld scheen het Horologium van Augustus op de geboortedag van Augustus op het interieur van de Ara Pacis. Op deze dag had de schaduw van het Horologium van Augustus zijn grootste omvang bereikt. De twee bouwwerken werden op deze dag met elkaar verbonden, waarbij de zonnewijzer de gecreëerde vrede van Augustus aanwees op de Ara Pacis. Daarnaast was het altaar gewijd aan de vrede geplaatst op het Campus Martius. De Campus Martius was gewijd aan Mars: de Romeinse god van de oorlog. Door deze betekenisvolle locatie te combineren met de reliëfs van de Ara Pacis, was het voor de Romeinse massa duidelijk dat Augustus verantwoordelijk was voor de vestiging en handhaving van de vrede.¹²⁴

Ten tweede is de functie van de Ara Pacis van belang geweest voor mogelijke veranderingen in beweging binnen het antieke Rome. De Ara Pacis heeft twee ingangen aan de west –en oostzijde. De oostzijde bevond zich aan de Via Flaminia. De westzijde, richting het Horologium van Augustus, was de hoofdingang. Processies richting de Ara Pacis benaderde de Ara Pacis via de Via Flaminia en cirkelde waarschijnlijk om de Ara Pacis heen om het bouwwerk via de hoofdingang te betreden. Waarna de processie de Ara Pacis verliet via de oostzijde op de Via Flaminia. Hierna reisde de processie terug over de Via Flaminia naar het antieke Rome.¹²⁵ De noodzakelijke beweging om de Ara Pacis heen om de hoofdingang te bereiken, kan mogelijkwerwijs bij een grote processie een knelpunt veroorzaakt hebben op de Via Flaminia. Hierdoor zou het verkeer op de Via Flaminia tijdelijk verhinderd worden door de processie. Het zou hierdoor voor personen –of wagenverkeer richting het antieke Rome, die niet op de hoogte waren van de processie, moeizaam zijn om het antieke Rome te bereiken via de Via Flaminia.

¹²¹ Favro, *The Urban Image*, 129.

¹²² Holliday, 'Time, History, and Ritual', 551.

¹²³ Ibidem, 555.

¹²⁴ Ibidem, 557.

¹²⁵ Ibidem, 545.

Conclusie

In zijn werk schrijft Suetonius dat Augustus het antieke Rome wilde verbeteren. De stad moest een waardige positie krijgen als hoofdstad van het Romeinse Rijk. Na vele grote verbouwingen en verbeteringen in de stad kon Augustus vervolgens stellen: ‘I found Rome built of bricks; I leave it clothed in marble’.¹²⁶ Het is een zwaarbeladen uitspraak, die veel tot de verbeelding overlaat. Dit onderzoek richtte zich op de mogelijke veranderingen binnen het antieke Rome in beweging tussen 27 v.Chr. en 14 n.Chr. op het personenverkeer en de inwoners door de verbouwingen van Augustus. Het onderzoek beperkte zich tot drie casestudies: het Theater van Marcellus, het Forum van Augustus en de Ara Pacis met het Horologium van Augustus.

In eerste instantie kan gesteld worden dat de constructie van het Theater van Marcellus, het Forum van Augustus en de Ara Pacis geen invloed hebben gehad op beweging binnen het antieke Rome. Geen van de bouwwerken hebben bestaande wegen veranderd of gesloopt, waardoor de beweging over de desbetreffende wegen voortgezet kon worden.¹²⁷ Met uitzondering van het Theater van Marcellus, was er geen ruimte vrijgemaakt voor nieuwe bouwprojecten. En zelfs de ruimte voor het Theater van Marcellus was niet vrijgemaakt door Augustus, maar al voor 27 v.Chr. door Julius Caesar.¹²⁸ Alle behandelde bouwprojecten in dit onderzoek werden door Augustus binnen de bestaande beweeg –en woongrenzen van het antieke Rome gebouwd. De aangewezen bouwruimte was nog niet bebouwd, zoals bij de Ara Pacis en het Horologium van Augustus of de bouwwerken pasten zich aan naar de beschikbaar ruimte, zoals het Theater van Marcellus en het Forum van Augustus. De aanpassing van de gebouwen naar het bestaande wegennetwerk is duidelijk zichtbaar bij het Forum van Augustus, waar het Forum van Augustus zich liet beperken door de Vicus Laci Fundani.¹²⁹

Desondanks moeten de bouwprojecten van Augustus wel voor enige overlast hebben gezorgd over de bestaande wegen binnen het antieke Rome. De bestaande wegen werden niet veranderd of gesloopt door Augustus, maar werden wel gebruikt om bouwmaterialen te vervoeren. Hierdoor werd beweging over de bestaande wegen tijdelijk verhinderd, waardoor reizigers mogelijk hun route aanpasten binnen het antieke Rome om de drukte te vermijden. De weinig aanwezige verkeersregels faciliteerde de beweging van de vele wagens over deze wegen, omdat de restrictie alleen van toepassing was op het *plaustum*.¹³⁰ Alle andere wagens

¹²⁶ Suetonius, *The Twelve Caesars*, 59.

¹²⁷ David Gilman Romano et al, ‘Digital Augustan Rome’, *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 10-08-2017].

¹²⁸ Plinius de Oudere, *Natural History*, II: 586; Cassius Dio, *Roman History*, IV: 301.

¹²⁹ Dumser, ‘Forum Augusti’, 131; David Gilman Romano et al, ‘Digital Augustan Rome’, *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 09-08-2017].

¹³⁰ Kaiser, ‘Cart Traffic Flow, 174-175.

konden ongehinderd hun route afleggen, wat voor veel irritatie en ongerustheid zorgde onder de inwoners van het antieke Rome. De wagens werden als gevaarlijk gezien en zorgden voor veel geluidsoverlast.¹³¹ Het is daarom niet verwonderlijk dat antieke auteurs negatief over de beweging van wagens spreken over de wegen van het antieke Rome. Hoewel door de verbouwingen van Augustus de straten van het antieke Rome drukker waren dan normaal, vonden er voor de inwoners van het antieke Rome geen veranderingen plaats in de verkeersregels of de beleving van wagens.

Het Theater van Marcellus heeft mogelijk de meeste invloed gehad op het personenverkeer van het antieke Rome. Bij de locatie en de constructie van het Theater van Marcellus heeft Augustus duidelijk ingegrepen op het bestaande stadsplan van het antieke Rome. De oriëntatie van het Theater van Marcellus naar het zuidwesten en ligging tussen het Circus Flaminius en het Forum Holitorium zijn van invloed geweest op de paraderoutes binnen het antieke Rome.¹³² Doordat het Theater van Marcellus de doorgang van het Circus Flaminius naar het Forum Holitorium blokkeerde, moesten paraderoutes door het Theater van Marcellus. Het was niet mogelijk om voorbij het Theater van Marcellus te reizen, omdat de doorgang naast het theater te smal was geworden.¹³³ Augustus dwong de beweging van de parades door zijn overwinningssmonument, het Theater van Marcellus, waardoor de deelnemers de grootsheid van Augustus konden aanschouwen. Deze aanzienlijke ingreep van Augustus op het antieke stadsplan was voor een groot deel mogelijk door de voorbereidingen van Caesar.

Het Forum van Augustus heeft minder ingrijpend invloed gehad op de beweging van het personenverkeer en de inwoners van Rome. Het Forum van Augustus werd binnen de grenzen van het bestaande stadsplan gebouwd, was afgescheiden van hoofdwegen, was niet toegankelijk voor voertuigen en was mogelijk beperkt toegankelijk voor bezoekers.¹³⁴ Het forum sloot zich van de bestaande bewegingspatronen af door een eigen gesloten eenheid te vormen. De invloed op beweging door het Forum van Augustus kan voornamelijk gevonden worden in het aanwezige interieur. Het bewegingspatroon van bezoekers binnen het Forum van Augustus werd beïnvloed door de vele beelden en inscripties, omdat Augustus bezoekers gericht manoeuvreerde door zijn forum. De verschillende functies van het Forum van Augustus waren verspreid over het forum en werden uitgevoerd naast specifieke beelden en inscripties.

¹³¹ Juvenalis, *Juvenal and Persius*, 186-187; Horatius, *Satires*, 431; Martialis, *Epigrams*, III: 137-139; Seneca, *Epistles*, I: 375; Plinius de Jongere, *Letters*, II: 437.

¹³² Favro, 'The Street Triumphant', 157.

¹³³ Zie figuur 4: Smalle doorgang ten noorden van het Theater van Marcellus.

¹³⁴ David Gilman Romano et al, 'Digital Augustan Rome', *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 10-08-2017]; Favro, *The Urban Image*, 175; Newsome, 'Movement and Fora', 307.

De Ara Pacis en het Horologium van Augustus hebben weinig invloed gehad op de beweging van het personenverkeer en de inwoners van Rome. Door een grote processie naar de Ara Pacis kon de toestroom van de Via Flaminia in beperkte mate belemmerd worden, waardoor voor ongeïnformeerde reizigers het antieke Rome over de Via Flaminia slecht bereikbaar was.¹³⁵ Maar buiten dit tijdelijk ongemak, hebben beide bouwwerken geen beduidende wijzigingen aangebracht in de beweging van het antieke Rome. De bouwwerken waren strategisch geplaatst naast de Via Flaminia, waardoor veel reizigers de bouwwerken gedwongen zouden passeren. De Ara Pacis en het Horologium vormden beiden duidelijke propagandamiddelen van Augustus.

Uiteindelijk hebben de drie casestudies op verschillende manieren invloed gehad op het personenverkeer en de inwoners van het antieke Rome. Het Theater van Marcellus heeft de meest beduidende invloed uitgeoefend en bracht veranderingen in het bestaande stadsplan van het antieke Rome aan. Het Forum van Augustus had voornamelijk binnenin het forum invloed op de beweging van personen en bracht buiten het Forum van Augustus geen wijzigingen aan in het bestaande antieke stadplan. De Ara Pacis en het Horologium van Augustus hebben geen invloed uitgeoefend op bestaande bewegingspatronen, maar werden strategisch geplaatst en maakte daarmee gebruik van bestaande bewegingspatronen. De invloed van de verbouwingen van Augustus op beweging binnen het antieke Rome lijken in eerste instantie miniem te zijn geweest, voornamelijk door het ontbreken van ingrijpende veranderingen in het stadsplan van het antieke Rome. Desalniettemin hebben de verbouwingen van Augustus tussen 27 v.Chr. en 14 n.Chr. wel degelijk invloed gehad op het personenverkeer en de inwoners van het antieke Rome.

Eventueel vervolgonderzoek zou zich op meer nieuwe bouwprojecten van Augustus in het antieke Rome kunnen richten. Hierdoor zou een completer beeld van heel het antieke Rome geschetst kunnen worden voor mogelijke veranderingen in beweging door de verbouwingen van Augustus. Bovendien kunnen nieuwe archeologische ontdekkingen, met name overblijfselen van wegen, nieuwe informatie verschaffen over beweging binnen het antieke Rome.

¹³⁵ Holliday, 'Time, History, and Ritual', 545.

Bibliografie

Bronnen

Augustus, *Compendium of Roman History. Rest Gestae Divi Augusti*, vertl. Frederick W. Shipley, Loeb Classical Library 152 (Cambridge, 1924).

Cassius Dio, *Roman History*, 9 dln, vertl. Earnest Cary, Loeb Classical Library 66 en 83 (Cambridge, 1914-1927).

Horatius, *Satires. Epistles. The Art of Poetry*, vertl. Henry Rushton Fairclough, Loeb Classical Library 194 (Cambridge, 1926).

Juvenalis, *Juvenal and Persius*, vertl. Susanna Morton Braund, Loeb Classical Library 91 (Cambridge, 2004).

Martialis, *Epigrams*, 3 dln, vertl. David Roy Shackleton Bailey, Loeb Classical Library 480 (Cambridge, 1993).

Ovidius, *Fasti*, vertl. James G. Frazer, Loeb Classical Library 253 (Cambridge, 1931).

Plinius de Oudere, *Natural History*, 10 dln, vertl. Horace Rackham en D.E. Eichholz, Loeb Classical Library 352, 353 en 419 (Cambridge, 1938-1962).

Plinius de Jongere, *Letters*, 2 dln, verl. Betty Radice, Loeb Classical Library 59 (Cambridge, 1969).

Seneca, *Epistles*, 3 dln, verl. Richard Mott Gummere, Loeb Classical Library 75 (Cambridge, 1917-1925).

Strabo, *Geography*, 8 dln, vertl. Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library 267 (Cambridge, 1917-1932).

Suetonius, *The Twelve Caesars*, vertl. Robert Graves (Londen, 2007).

Vitruvius, *On Architecture*, 2 dln, vertl. Frank Granger, Loeb Classical Library 251 (Cambridge, 1931).

Websites

Diane Favro et al, 'Augustan Rome', *Brick into Marble: The Augustan Rome Project* <<http://etc.ucla.edu/projects/augustan-rome/>> [geraadpleegd op 16-07-2017].

David Gilman Romanao et al, 'Digital Augustan Rome', *Digital Augustan Rome* <<http://digitalaugustanrome.org/map/#/rome/filter:9/>> [geraadpleegd op 17-07-2017].

Literatuur

Aldrete, G.S., *Daily Life in the Roman city: Rome, Pompeii, and Ostia* (Londen, 2008).

Bert Lott, J., *The Neighborhoods of Augustan Rome* (Cambridge, 2004).

Borbonus, D. en Haselberger, L., 'Forum Holitorium/Olitorium', in: L. Haselberger et al. (red.), *Mapping Augustan Rome* (Portsmouth-Rhode Island, 2002), 134.

Colemon-Norton, P.R., *Ancient Roman Statues: A Translation with Introduction, Commentary, Glossary, and Index* (New Jersey, 2003).

Dumser, E.A., 'Forum Augusti', in: L. Haselberger et al. (red.), *Mapping Augustan Rome* (Portsmouth-Rhode Island, 2002), 130-131.

Favro, D., "'Pater Urbis': Augustus as City Father of Rome', *Journal of the Society of Architectural Historians* 51:1 (1992), 61-84.

Favro, D., 'The Street Triumphant: The Urban Impact of Roman Triumphal Parades', in: Z. Çelik, D. Favro en R. Ingersoll (red.), *Streets: Critical Perspectives on Public Space* (Berkeley, 1994), 151-164.

Favro, D., *The Urban Image of Augustan Rome* (Cambridge, 1996).

Gallia, A.B., 'Via Flaminia', in: L. Haselberger et al. (red.), *Mapping Augustan Rome* (Portsmouth-Rhode Island, 2002), 260.

Harmanşah, Ö., 'Theatrum Marcelli', in: L. Haselberger et al. (red.), *Mapping Augustan Rome* (Portsmouth-Rhode Island, 2002), 242.

Harvey, D., 'Space as a Keyword', in: N. Castree en D. Gregory (red.), *David Harvey: A Critical Reader* (Oxford, 2006), 270-293.

Hillier, B., et al., 'Natural Movement: or, Configuration and Attraction in Urban Pedestrian Movement', *Environment and Planning B: Planning and Design* 20 (1993), 29-66.

Hillier, B., *Space is the Machine: A Configurational Theory of Architecture* (Cambridge, 1996).

Holliday, P.J., 'Time, History, and Ritual on the Ara Pacis Augustae', *The Art Bulletin* 72:4 (1990), 542-557.

Jackson, M.D., et al., 'Building Materials of the Theater of Marcellus, Rome', *Archaeometry* 53:4 (2011), 728-742.

Kaiser, A., 'Cart Traffic Flow in Pompeii and Rome', in: R. Laurence en D.J. Newsome (red.), *Rome, Ostia, Pompeii. Movement and Space* (Oxford, 2011), 174-193.

Laurence, R., 'Preface', in: R. Laurence en D.J. Newsome (red.), *Rome, Ostia, Pompeii. Movement and Space* (Oxford, 2011), VII-VIII.

Laurence, R., *Roman Pompeii: Space and Society* (Londen, 1994).

Laurence, R., 'Towards a History of Mobility in Ancient Rome (300 BCE to 100 CE)', in: I. Östenberg, S. Malmberg en J. Bjørnebye (red.), *The Moving City. Processions, Passages and Promenades in Ancient Rome* (Londen, 2015), 175- 186.

Lefebvre, H., *The Production of Space* (Oxford, 1991).

Lefebvre, H., *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life* (Londen, 2004).

MacDonald, W.L., *The Architecture of the Roman Empire II: An Urban Appraisal* (New Haven, 1986).

Newsome, D.J., 'Movement and Fora in Rome', in: R. Laurence en D.J. Newsome (red.), *Rome, Ostia, Pompeii. Movement and Space* (Oxford, 2011), 290-311.

Newsome, D.J., 'Introduction: Making Movement Meaningful', in: R. Laurence en D.J. Newsome (red.), *Rome, Ostia, Pompeii. Movement and Space* (Oxford, 2011), 1-54

Östenberg, I., et al., 'Introduction', in: I. Östenberg, S. Malmberg en J. Bjørnebye (red.), *The Moving City. Processions, Passages and Promenades in Ancient Rome* (Londen, 2015), 1-9.

Petrucchioli, G., 'Circus Flaminius', in: L. Haselberger et al. (red.), *Mapping Augustan Rome* (Portsmouth-Rhode Island, 2002), 86-87.

Popkin, M.L., *The Architecture of the Roman Triumph: Monuments, Memory, and Identity* (New York, 2016).

Purcell, N., 'Rome and its development under Augustus and his successors', in: A.K. Bowman, E. Champlin en A.W. Lintott (red.), *The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69* (Cambridge, 1996), 782-811.

Rose, P., 'Spectators and Spectator Comfort in Roman Entertainment Buildings: A Study in Functional Design', *Papers of the British School at Rome* 73 (2005), 99-130.

Shaya, J., 'The Public Life of Monuments: The *Summi Viri* of the Forum of Augustus', *American Journal of Archaeology* 117:1 (2013), 83-110.

Soja, E., *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real and imagined places* (Oxford, 1996).

Zanker, P., *Pompeii: Public and Private Life* (Cambridge, 1998).

Figuur 1: David Harvey's matrix voor de betekenis van ruimte

	Material Space (experienced space)	Representations of space (conceptualized space)	Spaces of representation (lived space)
Absolute space	Walls, bridges, doors, streets, buildings, cities, mountains, etc.	Cadastral maps, landscape descriptions	Feelings of contentment at home, empowerment
Relative space	Circulation and flows of water, people, information, etc.	Exchange value = value in motion	Anxiety of congestion, exhilaration of time- space compression
Relational Space	Social relations, rental, odours, pollution, etc.	Surrealism = second/third-style wall painting	Visions, memories, dreams, stories, etc.

Figuur 1: R. Laurence, 'Towards a History of Mobility in Ancient Rome (300 BCE to 100 CE)', in: I. Östenberg, S. Malmberg en J. Bjørnebye (red.), *The Moving City. Processions, Passages and Promenades in Ancient Rome* (Londen, 2015), 175- 186, alhier 177.

Figuur 2: Overzicht van Rome in het jaar 27 v.Chr.

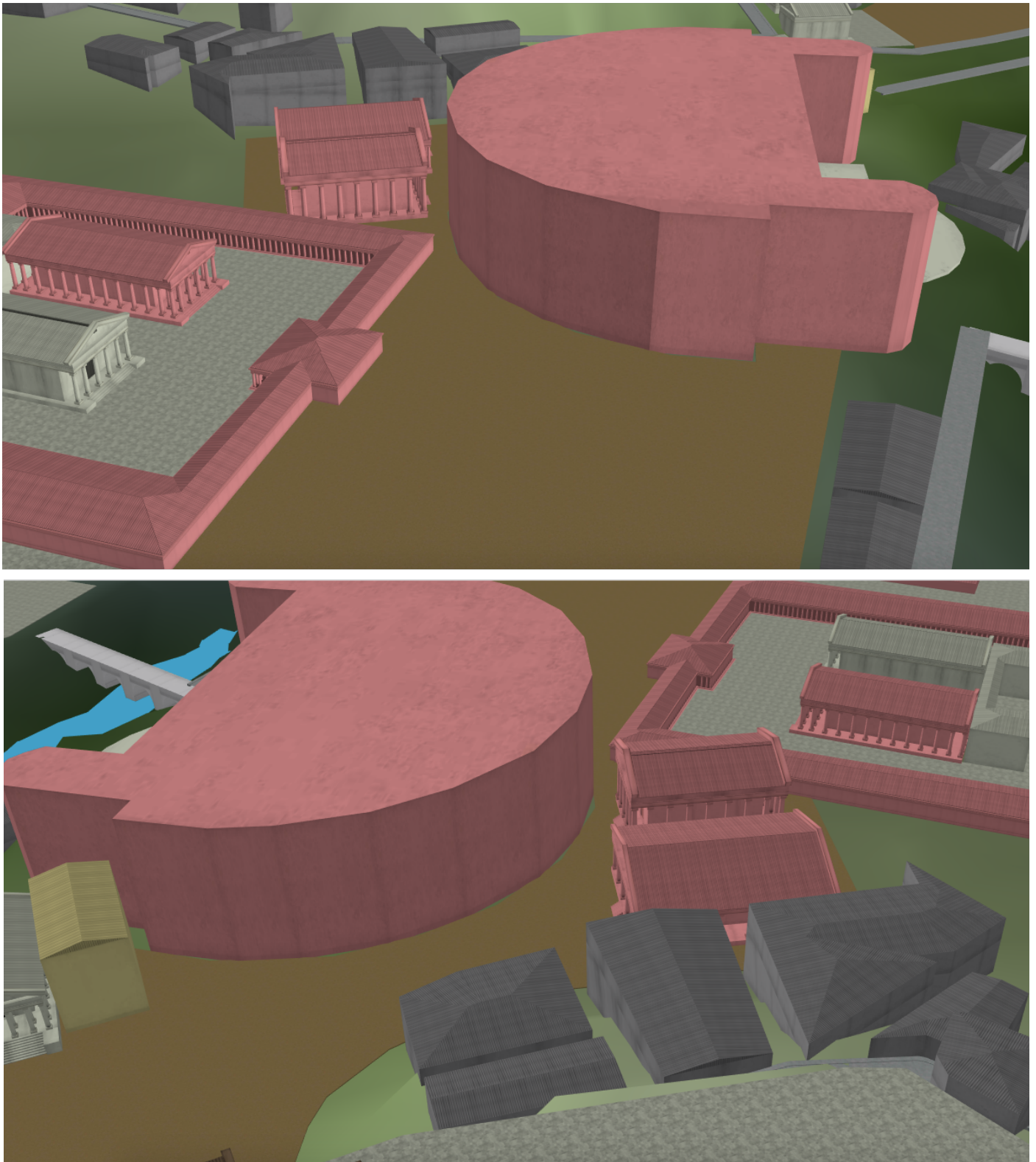
Figuur 2: Diane Favro et al, 'Augustan Rome', *Brick into Marble: The Augustan Rome Project* <<http://etc.ucla.edu/projects/augustan-rome/>> [geraadpleegd op 16-07-2017].

Figuur 3: Overzicht van Rome in het jaar 14 n.Chr.

Figuur 3: Diane Favro et al, 'Augustan Rome', *Brick into Marble: The Augustan Rome Project* <<http://etc.ucla.edu/projects/augustan-rome/>> [geraadpleegd op 16-07-2017].

Figuur 4: Smalle doorgang ten noorden van het Theater van Marcellus

Figuur 4: Diane Favro et al, 'Augustan Rome', *Brick into Marble: The Augustan Rome Project* <<http://etc.ucla.edu/projects/augustan-rome/>> [geraadpleegd op 19-07-2017].